

Козинець Олена Гаврилівна
зав. кафедри історії та теорії
держави і права, конституційного
та адміністративного права
Чернігівський державний
технологічний університет
кандидат історичних наук, доцент

У статті досліджуються основні положення та особливості теорії суспільного договору, природного права та народного суверенітету французького просвітника Ж.Ж.Руссо та застосування її на практиці під час Великої французької революції к. XVIII ст.

Ключові слова: суспільний договір, народний суверенітет, закон, право, Ж.Ж.Руссо, М.Робесп'єр, яacobінці.

Жан-Жак Руссо – ідеолог французької буржуазної революції к. XVIII ст.

28 червня виповнилося 300 років від дня народження видатного французького просвітника Жан-Жака Руссо (1712 – 1778 рр.). Не дивлячись на те, що від часу створення його теоретичної спадщини минуло багато років, свою цінність вона не втратила, й на сьогодні є актуальною, в тому числі й у нашому суспільстві, в якому дедалі частіше мова ведеться про налагодження діалогу між владою та суспільством, йде розбудова демократичної правової соціальної держави та громадянського суспільства.

Творчий спадок Ж.Ж.Руссо був предметом дослідження у багатьох країнах в усі часи. Як зазначав В.С.Алексеев-Попов "сприйняття буд-якої епохою мислителів минулого є глибоко вибіркоким. Інтерес до творчості Руссо почав зростати з к. XIX ст. і з тих пір неупинно росте" [1, с.496]. У нашій країні особлива увага Руссо приділялась за радянських часів. Серед видатних радянських вчених, які досліджували його творчість та її вплив на сучасників необхідно відмітити А.З.Манфреда, В.П.Волгіна, А.Т.Дворцова, В.С.Алексеева-Попова, В.Ф.Асмуса. В сучасній Україні інтерес до творчості Руссо став у рази меншим, але разом з тим не зменшилось значення його творчості для наступних поколінь.

Метою статті є дослідження ідей великого просвітника Ж.Ж.Руссо, їх вплив на сучасників та їх місце у Великій французькій революції к.ХVІІІ ст.

Загалом, вирішенням проблем співвідношення між людиною та державою, визначенням місця держави та державних органів у суспільстві не одне століття займаються юристи, філософи, суспільні діячі та мислителі, які намагаються її розв'язати за допомогою своїх теорій. Із Стародавності філософи прагнуть знайти найоптимальнішу модель взаємовідносин між людиною та державою, особливо багато уваги цьому було приділено у Стародавніх Греції та Римі. Вперше погляд на державу як на результат договору між людьми був сформульований давньогрецьким мислителем Епікуром (341-270 рр. до н.е.). На його думку суспільству та державі передувала "війна всіх проти всіх", повна анархія, люди перебували у стані необмеженої особистої свободи. Задля держави люди погодилися поступитися свободою, покласти край анархії, забезпечити безпеку, особисті права та приватну власність. Саме ця теорія і поклала початок формуванню теорії суспільного договору та природного права, яка в Новий час за нових соціальних умов отримала подальший розвиток і була у центрі багатьох теоретичних конструкцій про взаємовідносини людини і держави.

Так, протягом ХVІІ – ХVІІІ ст. прямо чи опосередковано представники філософської та політико-правової думки, зокрема Гоббс, Локк, Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Гельвецій, Гольбах, Руссо та інші, працювали над розробкою теорії суспільного договору та природних прав людини. Найбільше в цьому напрямку було зроблено французькими просвітниками, серед яких вирізнявся оригінальністю Жан Жак Руссо. За основні положення своєї теорії він вважався найрадикальнішим із французьких просвітників. Він розробив теорію про пряму форму правління народу державою (пряму демократію), вперше в політичній думці намагався пояснити причини соціальної нерівності та описати її види, охарактеризувати договірний спосіб походження держави, створив теорію про народний суверенітет. Руссо набагато глибше, ніж його попередники – Гроцій, Гоббс, Спіноза, Локк –

розробив теорію суспільного договору та перетворив її у зброю суспільно-політичної боротьби. Позитивний вклад Руссо полягав у тому, що він пропагував владу всього народу, саме цією тезою він звернув на себе увагу яacobінців, які так само, як і Ж.Ж.Руссо виступали проти попередніх елітарних форм правління, в тому числі і проти республіки, яка існувала для одного суспільного класу [2, с.195]. Вони підтримували ідею про створення республіки для всього народу, незалежно від соціального походження. Ідеї Ж.Ж.Руссо в епоху Просвітництва відіграли революційну роль не тільки у переносному, але й у прямому сенсі, оскільки, будучи підхоплені яacobінцями, були втілені в життя на третьому етапі Великої французької буржуазної революції к. XVIII ст.

Взагалі Руссо писав з усіх питань, які хвилювали людей в епоху Просвітництва, він став, можна сказати, емблемою свого часу та теоретичним передвісником Великої французької революції. Але також необхідно відмітити, що з усіх питань він мав власну відповідь, яка по багатьом положенням відрізнялась від інших просвітників, саме тому теорія Руссо є важливим внеском у теоретичний доробок прав людини, суспільного договору та народного суверенітету.

Основні ідеї Руссо, які для нас становлять інтерес, викладені у працях "Суспільний договір, чи принципи політичного права" [3, с.151-256] та "Міркування про походження та основи нерівності між людьми" [3, с.31-108]. Саме в цих працях Руссо створив цілісну соціально-політичну доктрину, а його працю "Про суспільний договір" вважають головним твором мислителя.

У своєму вченні Руссо виходив з уявлень про природний (додержавний) стан. Однак, його розуміння природного стану значно відрізнялось від інших. Він вважав, що взагалі природний стан насправді не міг існувати, а тільки гіпотетично. Спочатку люди жили без власності, моралі, вони були рівні та вільні. Поступово з розвитком навичок та знань, знарядь праці виникали суспільні зв'язки, зароджувались соціальні формування – сім'я, народність. Розвиток цивілізації приніс із собою суспільну нерівність, або регрес

свободи. Так спочатку виникла майнова нерівність, а на зміну природному стану прийшло громадянське суспільство. З появою приватної власності відбувся поділ суспільства на багатих та бідних, між ними розпочалась боротьба. Наступним кроком стала нерівність політична. Було створено публічну владу та державу. Відтак, суспільство було поділено на тих, хто має владу і на тих, хто повинен підкорятися. Від ступеня підкорення залежить форма політичного правління, на думку Руссо, вона може бути – республікою, монархією, деспотією, тиранією. Будь-яка форма – наслідок поведінки людей. Мислитель наділяє людину можливістю діяти, оскільки надає право народу на насильне скинення тиранічного правління. Повстання проти тиранії є настільки ж правомірним актом, як і ті розпорядження за допомогою яких управляє деспот. Поки народ підкорюється, він чинить добре, але якщо отримує можливість скинути з себе ярмо, то зробить ще краще. У такий спосіб Руссо обґрунтовував право народу на революцію, на насилля, але закликав його використовувати тільки для боротьби з феодалізмом та абсолютизмом.

Учення Руссо про походження нерівності та її обґрунтування не мало аналогів у попередників. Він, використовуючи термінологію та загальні положення теорії природного права, розробив іншу доктрину і наповнив її історичним змістом, намагався прослідкувати виникнення та розвиток суспільства, пояснити внутрішню динаміку цього процесу [4, с. 237].

Своєрідний підхід Руссо мав до обґрунтування поняття "суспільний договір". На його думку держава виникла внаслідок укладання договору, але це тільки так виглядало зовні. Такий договір був хитрощами багатих для підкорення бідних. З виникненням держави виникають уряд, закони, але в такій державі немає місця праву. Руссо розрізняв право природне, яке ґрунтувалось на нормах моралі і протиставляв йому право політичне, яке ґрунтувалось на договорах [5, с. 212]. Природний стан людини ґрунтувався на силі, щоб створити державу, люди повинні були відмовитись від прав, заснованих на силі, та набути громадянські права і свободи. Так створилася

асоціація рівних та вільних індивідів, т.т. республіка. Своєрідність теорії Руссо і відмінність від інших полягала в тому, що він заперечував те, що договір був укладений між підданими і правителями. З його точки зору договір укладали рівні суб'єкти між собою. Так, з'явилась спільнота, в якій індивід, підкорюючи себе спільноті, не підкорюється нікому конкретно. Так, з'явилась "колективна особистість", інтереси якої не протирічать інтересам приватних осіб. Як наслідок з'явилась теорія про народний суверенітет, як основний принцип республіканського ладу. Перш за все суверенітет народу проявлявся у здійсненні ним законодавчої влади, оскільки на думку Руссо, політична свобода має місце там, де закони творить народ, і саме такі закони є дійсними [4, с. 239].

Народний суверенітет проявлявся, перш за все, у здійсненні народом законодавчої влади. Так, ідеї народного представництва Руссо протипоставив та обґрунтував ідею плебісцитарної демократії. Краєугольним каменем теорії, на думку мислителя, було народне волевиявлення. На відміну від інших просвітників Ж.Ж.Руссо відхилив ідею представництва, оскільки таке передоручення волі народу може привести до неадекватного її виразу. Вважав абсолютно незаперечною тільки ту думку більшості, яка була висловлена на плебісциті. Кожен, хто залишився в меншості, повинен не тільки прийняти це рішення до виконання, а й переконати себе в помилковості попередніх своїх поглядів. Якщо ж він не може або не хоче цього робити, то мусить залишити країну.

Водночас у Руссо виникали сумніви щодо того, чи завжди плебісцит адекватно відображає те, чого хотіли його учасники насправді. Чи не може бути такого, що вибір більшості закріплює скоріше помилкові погляди, а не адекватне відображення дійсних процесів? При цьому можливість помилки тим більша, чим більша маса людей, що бере участь у плебісциті. Тому Руссо дійшов висновку, що демократія як форма правління не може бути прийнятною для великих держав.

Плебісцит має не тільки переваги, але й значні вади. Так, значна

кількість людей не бере участі в плебісциті (чи тому, що не може усвідомити проблем, чи тому, що вони їй не цікавлять); рішення дуже часто ухвалюються незначною більшістю; думка більшості може мати нестійкий, ситуативно-тимчасовий характер. Усе це приводить до думки, що на плебісциті народ не завжди може усвідомлено виразити свої справжні інтереси [6, с. 235-236].

Народний суверенітет відповідно до вчення Руссо є невідчужуваним та неподільним. Відповідно до першого принципу Руссо заперечував існування представницької форми правління, і наділяв законодавчими повноваженнями виключно народ, т.т. все доросле чоловіче населення держави. Відповідно до другого принципу заперечував теорію поділу влад Ш.Л.Монтеск'є [5, с. 216]. Однак Руссо не об'єднав владу законодавчу з виконавчою. Він ототожнює верховну владу (владу народу – О.К.) із законодавчою. На його думку верховна влада приймає рішення (здійснює волю – О.К.), які мають загальне значення і зветься законами. Але держава повинна мати не тільки волю, а й силу, якою він наділив виконавчу владу, яку здійснює уряд. По відношенню до народу уряд є простим виконавцем. Акт, яким створюється уряд не є договором між народом та правителем, з точки зору Руссо носії виконавчої влади не керманічі народу, лише його чиновники, і тільки народ може призначати та знімати їх у разі необхідності [5, с. 216]. Так, замість теорії поділу влад Руссо запропонував ідею про розмежування функцій органів держави [4, с. 240]. А щоб запобігти узурпації влади чиновниками, пропонував періодично скликати народні збори для вирішення питань про довіру уряду та посадовим особам [7, с. 298]. Так, для Руссо форми правління це тільки форми організації виконавчої влади. Верховна влада залишається у народу. Виконавча влада може бути надана більшості народу, тоді буде встановлена демократія, невеликій кількості людей – аристократія, а одній особі – монархія. Форма правління визначається в кожній державі конкретними обставинами. До основних обставин Руссо, так само як і Монтеск'є та інші представники географічного детермінізму, відносив клімат, розміри держави і т.ін. [8, с. 72-73].

Своїм вченням про закон як вираження загальної волі та про законодавчу владу як прерогативу невідчужуваного народного суверенітету, а також концепцією суспільного договору та принципів організації держави Руссо здійснив великий вплив не тільки на розвиток теорій, але й на їх практичне застосування. Його доктрина стала одним з основних ідейних джерел у процесі підготовки та проведення Великої французької революції кінця XVIII ст., і особливо в період перебування при владі якобінців [8, с.105-106]. Теоріями багатьох мислителів захоплювались французи під час революції, але в усьому різноманітті ліберально-конституційних, республікансько-демократичних, зрівняльно-комуністичних ідей чітко і ясно проголошували свої погляди якобінці, послідовники Ж.Ж.Руссо, які, перш за все, вимагали подальшого розвитку та поглиблення революції в інтересах народних мас (самі якобінці були представниками дрібної революційної буржуазії – О.К.). У ході революції якобінці дедалі ставали все більш ведучою політичною силою країни у боротьбі з феодальним режимом. І саме в роки якобінської диктатури ідеї Руссо про народний суверенітет та політичну рівність відігравали провідну роль у політичному житті Франції і багато зусиль для цього приклав М.Робесп'єр. Але справедливості заради, необхідно зазначити, що, будучи відданим учнем Руссо, Робесп'єр, керуючись творчою спадщиною свого вчителя, багато чого робив виходячи з вимог часу, з обставин, які виникали під час революції. Тому ідеї Руссо, які переважно були абстрактною теорією, Робесп'єр, застосовуючи їх на практиці, пристосовував до сучасних йому умов. Так, зокрема, при встановленні якобінської диктатури, Робесп'єр керувався поглядами Руссо, який вперше в теорії звернувся до проблеми диктатури у своїй праці "Суспільний договір" [3, с. 243-245]. Однак, якщо Руссо до вирішення проблеми диктатури звертався у загальній, абстрактній формі, то Робесп'єру необхідно було застосувати її на практиці у суворих умовах революційного часу для боротьби з контрреволюцією.

Якобінці, отримавши владу, повинні були прийняти швидкі та істинно революційні заходи. Основними серед них стали аграрні закони та Конституція 1793 р. [9, с. 171]. Необхідно відмітити, що саме проблеми конституційно-демократичного ладу належали до найбільш розроблених якобінцями питань. В цьому питанні Робесп'єр спирався не тільки на вчення Руссо, але й на власні знання, отримані у Сорбонні, та власний досвід боротьби за принципи демократії в Установчих зборах. В основу своїх конституційно-демократичних поглядів Робесп'єр поклав теорію народного суверенітету, зокрема такі її принципи, як виборність, звітність, право відклику державних службовців, підсилення народного контролю над роботою законодавчих органів. Новим, порівняно з попередньою Конституцією 1791 р. та Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. було обмежене тлумачення права власності, до переліку основних прав було внесено право на працю, право народу на революцію та ін. [9, с.172]. Але вимоги часу залишили ідею про встановлення конституційно-демократичного ладу нездійсненою, оскільки замість введення в дію прийнятої Конституції 1793 р., яку можна за деякими положеннями вважати найдемократичнішою з усіх конституцій Франції, якобінці запровадили режим диктатури, в чому пізніше сучасники звинуватять Ж.Ж.Руссо, не дивлячись на те, що він помер за десять років до початку революції, а його послідовники, використовуючи його теорії привносили в них багато нового, що зробило їх зміст несхожим на першоджерело. Ненависть до Руссо була особливо великою в період Реставрації Бурбонів і збереглась на довгі роки. Можливо і не випадково, оскільки на думку радянського історика А.Т.Дворцова роль Руссо настільки була великою, що у Франції навіть панувала думка, що якби не було Руссо, то не було б і Великої французької революції [8, с. 3].

Таким чином, внесок Ж.Ж.Руссо у політико-правову думку не тільки Франції, але й усього світу, важко переоцінити. Значення його тим більше, що теорія не залишилась лише теорією, а була випробувана на практиці

якобінцями. Його творчість здійснила великий вплив на сучасників, але в той же час була спрямована в далеке майбутнє. Ідеї Руссо відрізнялись оригінальністю і не були схожими на теорії інших просвітників, в дечому вони навіть випереджали час. При тому, що в той час усі мислителі займались однаковими проблемами, зокрема розробкою теорії природних прав та суспільного договору, Руссо зміг створити оригінальну теорію, і по-своєму обґрунтувати і походження держави, і походження нерівності, і народний суверенітет і багато іншого. І сам того не усвідомлюючи і не знаючи, став ідеологом Великої французької революції кінця XVIII ст.

Література

1. Алексеев-Попов В.С. О социальных и политических идеях Ж.Ж.Руссо // Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – С.487-554.
2. Блос В. Французская революция. – СПб.: Тип. Альтшулера, 1906. – 437 с.
3. Руссо Ж.Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – 705 с.
4. История политических и правовых учений: Учебник / Под ред. О.Э.Лейста. – М.: Юрид.лит., 1997. – 576 с.
5. Волгин В.П. Развитие общественной мысли во Франции в XVIII в. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 415 с.
6. Філософія права: Навч. посіб. / за заг. ред. М.В.Костицького, Б.Ф.Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 336 с.
7. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под ред. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. – 736 с.
8. Дворцов А.Т. Жан Жак Руссо. – М.: Наука, 1980. – 112 с.
9. Манфред А.З. Три портрета эпохи Великой Французской революции. – М.: Мысль, 1989. – 225 с.

The main points and peculiarities of the Public Agreement Theory and the traits of People's Sovereignty of the French Enlightenment Jean Jacques Russo and their practical application during the Great French Revolution at the end of the XVIII century are being researched in the following article.

В статье исследуются основные положения и особенности теории общественного договора и народного суверенитета французского просветителя Ж.Ж.Руссо и её применение на практике во время Великой французской революции к. XVIII в.